

Samenvatting

Inleiding

In deze studie hebben we onderzocht in welke mate veteranen van vredesmissies schuld en/of schaamte gerelateerd aan hun uitzendervaringen beleven en welke specifieke situaties in het uitzendgebied en welke persoonlijke kenmerken van de veteranen met die schuld en schaamte samenhangen. In het bijzonder is onderzocht welke factoren indirect en direct van invloed zijn op de mate van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving van veteranen en welke rol schuld en schaamte spelen bij psychisch welbevinden en de ontwikkeling van psychische klachten na de uitzending. Hierover formuleerden en toetsten we verschillende hypothesen.

Uit eerder onderzoek onder veteranen blijkt dat verschillenden van hen diepgaande gevoelens van schuld beleven als gevolg van het overleven van een oorlog (terwijl collega's sneuvelden) en dat schuldgevoelens kunnen worden gerelateerd aan pijnlijke oorlogsherinneringen¹. Een deel van de Amerikaanse Vietnamveteranen blijkt nog jaren na de oorlog last te hebben van het gevoel dat wat zij gedaan hebben onvergeeflijk is², en last te hebben van schaamtegevoelens³. Deze eerdere studies naar schuld en schaamte bij veteranen gingen voornamelijk over de relatie tussen schuld, schaamte en psychische klachten, waaronder een posttraumatische stress-stoornis (PTSS). Meestal stonden twee typen schuld centraal, namelijk *survival guilt* (schuld als gevolg van het feit dat de veteraan de oorlog zelf overleefde, terwijl kameraden in dezelfde situatie sneuvelden) en *combat guilt* (schuld als gevolg van deelname aan gevechtacties en geweldpleging, waaronder het doden en verwonden van burgers of militairen). Het betrof Amerikaans onderzoek, waarbij altijd oorlogsveteranen centraal stonden. De mate en de aard van schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies werd echter nooit eerder onderzocht.

In ons onderzoek staan Nederlandse veteranen die deelnamen aan een vredesmissie centraal. Sinds 1947 nemen Nederlandse militairen onder de vlag van de Verenigde Naties (VN) deel aan vredesmissies. Zij maken deel uit van een vredesmacht en daarmee van een onpartijdige partij die doorgaans de taak heeft in een voormalig conflictgebied de vrede te bewaren, te versterken of af te dwingen. Vredesmissies moeten bijdragen aan een correcte naleving en implementatie van een vredesakkoord en aan een duurzame oplossing van het conflict, bijvoorbeeld door het ontwikkelen en begeleiden van wederopbouwactiviteiten. De vredesmacht moet er voor zorgen dat de conflictpartijen (blijven) afzien van geweld.

Nederlandse militairen namen en nemen deel aan verschillende soorten vredesmissies. Deze onderscheiden zich van elkaar voor wat betreft de inhoud van het mandaat. Het mandaat geeft aan wat het politieke doel van de operatie is en over welke bevoegdheden (en eventuele middelen) de (civiele) leiding van de operatie beschikt⁴. Het mandaat wordt van tevoren vastgesteld op basis van de situatie in het (voormalig) conflictgebied en op basis van het gedrag van betrokken conflictpartijen. Op basis hiervan kunnen we grofweg twee typen missies van elkaar onderscheiden,

namelijk vredeshandhavende en vredesafdwingende missies. Vredeshandhavende missies houden ten eerste in dat de militaire inzet geschiedt met de instemming van alle partijen die bij het geschil betrokken zijn. Deze missies zijn gericht op het voorkomen van gewelddadigheden, alsook op het bewerkstelligen en consolideren van de vrede. Dit laatste kan gerealiseerd worden met het innemen van bufferposities, patrouilleren, wederopbouwactiviteiten en/of de ondersteuning bij de voorbereiding op en de begeleiding van verkiezingen. Ten tweede is het gebruik van geweld alleen toegestaan omwille van wettige zelfverdediging.⁵

Bij vredesafdwingende missies gaat het er juist om dat er zonder instemming van de bij het geschil betrokken conflictpartijen tot interventie mag worden overgegaan door de militaire macht. De vredesafdwingende macht opereert in het conflictgebied doorgaans zonder instemming van het 'gastland'. Het gaat hierbij om het herstellen van de orde en de vrede. De vredesafdwingende macht treedt op als vredesakkoorden geschonden worden, schendingen van mensenrechten doorgaan, en als (daardoor) een vredeshandhavende macht het mandaat niet in veiligheid en succesvol kan uitvoeren. Vredesafdwinging kan embargo's en sancties inhouden, maar indien nodig kan de vrede ook met militair geweld worden hersteld. De vredesafdwingende macht zet zijn onpartijdige positie hierbij ogenschijnlijk tijdelijk opzij.

Juist dit onderscheid tussen vredeshandhavende en vredesafdwingende missies, maar daarnaast ook de in eerste instantie onpartijdige positie van beide typen vredes machten – wat vredesoperaties van oorlogsoperaties onderscheidt – speelt een belangrijke rol in ons onderzoek. De onpartijdigheid van de vredesmacht bemoeilijkt regelmatig het bieden van hulp en beperkt of verbiedt soms zelfs gewapend ingrijpen om geweld te stoppen. Hierdoor kunnen militairen in de brandhaard van een gewapend conflict zowel fysiek als mentaal kwetsbaarder worden. In het uitzendgebied zijn militairen getuige van de gevolgen van de oorlog en van het geweld dat de burgerbevolking is aangedaan en soms nog wordt aangedaan. Zij zijn getuige van de vaak erbarmelijke omstandigheden waar onder vluchtelingen in de naoorlogse situatie moeten leven, van het sterven van kinderen en van ander menselijk leed. Er kan in dit verband een spanning ontstaan tussen de morele standpunten van de individuele militair, waaronder het persoonlijke plichtsgevoel in te grijpen om geweld te stoppen of bijvoorbeeld medische hulp te verlenen aan burgers om verder lijden te voorkomen, en de onpartijdige positie van de vredesmacht waarvan de militair deel uitmaakt. Dat maakt dat de deelname aan een vredesmissie psychisch belastend kan zijn. Achteraf kan twijfel toeslaan over de juistheid van keuzes, van gedrag en het niet hebben ingegrepen of niets gedaan te hebben aan de negatieve situatie. Ook als wel mag worden gereageerd met geweld om geweld en verder leed te stoppen kan er na afloop van de missie twijfel ontstaan over de juistheid van bepaalde beslissingen in het uitzendgebied, en met name over de gevolgen daarvan die achteraf niet altijd te controleren zijn. Hierbij kunnen schuld- en/of schaamtegevoelens een rol spelen. In dit proefschrift staat deze aan de uitzendervaringen gerelateerde schuld en schaamte van veteranen van vredesmissies centraal.

Doelstelling

Onze studie is vooral een verkennend onderzoek waarmee we een bijdrage leveren aan de *theorievorming* over verklaringen voor verschillen tussen veteranen in schuld en schaamte. De studie geeft inzicht in de stressoren waaraan veteranen van vredesmissies zijn blootgesteld en wat dit voor hen voor psychologische consequenties heeft. Het gaat dan onder meer om morele dilemma's gedurende de missie, alsook om de morele en existentiële vraagstukken die veteranen na afloop van een missie kunnen bezighouden. Kennis daarover werpt een licht op de *morele vorming* van militairen en hun voorbereiding op toekomstige missies. Immers, die voorbereiding moet – zo blijkt uit deze studie – mede worden ingekleurd door de morele zelfevaluatie die militairen achteraf zichtbaar voltrekken. Verder krijgen we inzicht in de specifieke hulpvragen die veteranen, maar ook militairen in huidige missies, als gevolg van de deelname aan een vredesmissie kunnen bezighouden en dragen we hiermee bij aan de verbetering van de *nazorg* aan veteranen en aan inzicht in de noodzaak van *maatschappelijke waardering* van veteranen. Om de bovenstaande doelen te verwezenlijken beantwoorden we in deze studie vier onderzoeksvragen.

De gedragswetenschappelijke betekenis van schuld en schaamte

Allereerst onderzochten we wat de gedragswetenschappelijke definitie, het onderscheid en de functie van schuld- en schaamtebeleving zijn en op welke manier zij zich – ook in relatie tot belastende situaties – in het leven van mensen manifesteren. De eerste onderzoeksvraag luidde:

1. Welke betekenis en relevantie van schuld- en schaamtebeleving vinden we in gedragswetenschappelijke theorieën?

In hoofdstuk 2 werd antwoord gegeven op deze eerste onderzoeksvraag. Schuld en schaamte zijn twee verschillende morele, zelfbewuste en sociale emoties⁶ en cognities⁷. Bij schuld veroordelen we ons gedrag en bij schaamte ons karakter of onze persoonlijkheid⁸. De betekenis van schuld en schaamte van veteranen kunnen we het beste verduidelijken met behulp van de attributietheorie. Het gaat hierbij om een sociaalpsychologische benadering van schuld en schaamte die uitgaat van de causaliteitsbehoefte die ieder mens in het dagelijks leven ervaart. Iedereen heeft de behoefte om dat wat in ons leven gebeurt te verklaren. Het geeft een gevoel van regie over het verloop van ons leven en inzicht in wat we nog kunnen verwachten. Het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis, bijvoorbeeld als militair in een uitzendgebied, betekent juist controleverlies en daardoor angst, onzekerheid en machteloosheid. De behoefte om te verklaren wat gebeurt zal daardoor nog groter zijn. In dat geval stellen we soms liever onszelf verantwoordelijk voor datgene wat gebeurde en voelen we ons liever ongelukkig over die zelfbeschuldiging en schaamte, dan dat we moeten accepteren dat het leven zichtbaar een angstig en onzeker avontuur kan zijn, dat we zichtbaar aan willekeur kunnen zijn overgeleverd⁹. Door de morele vragen over beslissingen en handelen die in zelfbeschuldiging besloten liggen, probeert de veteraan een verklaring te vinden voor het kwaad en het leed en daaraan een betekenis toe te kennen. Hij herwint hiermee de regie over het verloop van zijn eigen leven. Als schuld- en schaamtegevoelens echter onbesproken blijven en niet onderkend worden kan een dergelijke houding ten koste gaan van de psychische gezondheid.

De mate en de aard van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

In deze studie onderzochten wij empirisch hoeveel aan uitzendervaringen gerelateerde schuld en schaamte veteranen beleven, welke uitzendinggerelateerde situaties schuld- en schaamtebeleving genereren, en in het bijzonder welke specifieke dimensies van schuldbeleving kenmerkend zijn voor veteranen van vredesmissies. De tweede onderzoeksvraag luidt:

2. Van welke omvang en aard zijn de schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van een vredesmissie?

Evenals de nog hierna te bespreken derde en vierde onderzoeksvraag konden we deze vraag beantwoorden op basis van een grootschalig vragenlijstonderzoek. Medio 2006 werd aan ruim 3.000 veteranen van veertien vredesmissies (waaronder UNTSO; UNTAC; UNPROFOR; KFOR; UNMEE en SFIR) een vragenlijst gestuurd. De veteranen die werden aangeschreven zijn allemaal geregistreerd bij het Veteraneninstituut. Ruim 1.100 veteranen vulden de vragenlijst in. In hoofdstuk 3 besteden we aandacht aan de opzet van en de dataverzameling voor het empirisch onderzoek, aan de operationalisering van de theoretische begrippen en presenteren we het eerste deel van de empirische bevindingen: de beschrijving van de verdeling van de variabelen in de steekproef.

We concludeerden dat rond 25% van de onderzochte veteranen een bepaalde mate van aan de uitzending gerelateerde schuld en schaamte beleeft, 4% zelfs regelmatig. Voor wat betreft schuldbeleving gaan we dieper in op de te onderscheiden categorieën (dimensies). Voor het meten van de aard van uitzendinggerelateerde schuldbeleving bestaat een goed meetinstrument¹⁰. Daardoor kunnen we in ons onderzoek verschillende dimensies van schuldbeleving empirisch onderscheiden. Deze duiden op categorieën uitzendinggerelateerde gebeurtenissen en situaties die achteraf verschillende categorieën schuldbeleving kunnen genereren. In de eerdere studies naar schaamte bij oorlogsveteranen¹¹ werd voor het meten van schaamte gebruikgemaakt van algemene meetinstrumenten. We bedoelen daarmee instrumenten met items die niet zijn gekoppeld aan situaties en gebeurtenissen, zoals die zich kunnen voordoen tijdens een militaire missie¹². Niet duidelijk is dan waar de schaamte op berust en waar ze mee te maken heeft. Uitzendinggerelateerde schaamte is dan ook nooit eerder onderzocht, terwijl uitzendinggerelateerde schuld (dan wel gebaseerd op oorlogsmisaties) vaak bestudeerd is. In ons onderzoek proberen we toch verschillende categorieën schaamte te onderscheiden, echter is het niet gelukt net zo diep in te gaan op schaamte als op schuldbeleving.

De schuldbeleving van veteranen is in ons onderzoek in te delen in zes dimensies, welke zijn gebaseerd op verschillende categorieën gebeurtenissen en situaties die zich in het uitzendgebied voordeden, maar ook op gedachten en overtuigingen gedurende de uitzending: (1) 'omstandersschuld'; (2) 'negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied'; (3) 'indirect effect van besluiten en handelen'; (4) 'houding en gedrag in de context van oorlog en geweld'; (5) 'handelen en besluiten dat tot overleven leidde of de kans op overleven vergrootte' en (6) 'normloosheid'.

Rond 18% van de veteranen gaf aan schuldgevoelens te hebben als gevolg van de 'omstanderrof', zoals 'niet geprotesteerd hebben tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen'. Ook schuldgevoelens over 'hun negatieve houding ten aanzien van de bevolking' (rond 13%, waaronder 'geen begrip hebben voor de cultuur of waarden die leven onder de bevolking in het conflictgebied') spelen een belangrijke rol, alsook schuldgevoelens door 'indirect effect van besluiten en handelen' (rond 7%, waaronder 'bevriend raken met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van de vriendschap met de veteraan').

Als de belangrijkste oorzaak van uitzendinggerelateerde schuld noemen de veteranen zelf: 'Het gevoel hebben dat je niet alles uit jezelf hebt gehaald om burgers te helpen.'; 'Het verschuilen achter je werk om maar niet bij de slachtoffers te hoeven zijn.'; 'De schuldvraag is misschien dat je zo machteloos bent. Je zou eigenlijk iedereen willen helpen, maar dat kan bij een miljoen mensen niet. En die taak hadden we eigenlijk wel, althans dat vond ik (...)' Verder bleek dat 'aan geweld en gevecht gerelateerde schuldbeleving', waaronder overlevingsschuld en schuld door normloosheid, onder veteranen van vredesmissies minder voorkomen dan bovenstaande schulddimensies.

Als belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schaamte noemden de respondenten relatief vaak: 'falen', 'machteloos zijn' en 'tekortschieten'. Maar ook schaamden veteranen zich voor de 'misdragingen van collega's', 'de respectloze houding ten aanzien van de burgerbevolking in het uitzendgebied', en '(...) schaamte voor de eigen luxe op de militaire basis, terwijl niet ver daar vandaan mensen honger leden en onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven.'

Determinanten van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

In hoofdstuk 4 bespraken we het tweede deel van de empirische bevindingen: de analyseresultaten zoals we die vonden op basis van onder meer multipale regressieanalyses. De variëteit in (de sterkte en aard van) uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving is naar verwachting afhankelijk van een aantal persoonlijke, professionele en missiegerelateerde factoren. In dit verband luidt de derde onderzoeksvraag:

3. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met kenmerken van de missie en met kenmerken van de veteranen?

In ons onderzoek zien we een direct positief verband tussen machteloosheidsbeleving gedurende de missie, verantwoordelijkheidsgevoelens voor het succesvolle verloop van de missie en de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte. De ervaren machteloosheid bleek sterker wanneer veteranen minder goed uit de voeten konden met de geweldsinstructies. Veteranen van vredeshandhavende missies beleefden een sterkere mate van machteloosheid en konden minder goed uit de voeten met de geweldsinstructies dan veteranen van vredesafdwingende missies. De verschillen in de onderzoeksgroep in de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte hebben, naast met 'machteloosheid' en 'verantwoordelijkheid', te maken met verschillende factoren, waaronder 'uitzendinggerelateerde situaties en gebeurtenissen', de 'hevigheid van de missie en uitzendervaringen' en 'persoonlijke kenmerken' van de respondenten. Zo zien we dat de jongste veteranen in vergelijking met veteranen van 60 jaar en ouder vaker uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beleven. We vonden ook dat gerelateerd aan de uitzendervaringen vrouwelijke

veteranen minder vaak schaamte beleven dan hun mannelijke ex-collega's. Ook is de mate van schuld en schaamte afhankelijk van de eigenwaarde van de veteranen. Naarmate deze lager is beleven veteranen vaker aan uitzendervaringen gerelateerde schuld en schaamte.

De rol van schuld en schaamte bij de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychisch welbevinden van veteranen

Ten slotte onderzochten we in deze studie of er een samenhang bestaat tussen schuld- en schaamtebeleving en de aanwezigheid van uitzendinggerelateerde psychische klachten en het psychische welbevinden van veteranen. Hiermee bestudeerden we ten eerste de rol van schuld- en schaamtebeleving bij de verwerking van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen, en ten tweede of schuld- en schaamtebeleving zich wat dat betreft van elkaar onderscheiden.

4. In hoeverre en op welke wijze hangen verschillen in schuld- en schaamtebeleving samen met de psychische gevolgen van uitzendervaringen en het psychisch welbevinden van veteranen?

De resultaten uit het onderzoek (paragraaf 4.2.5) laten zien dat de mate van uitzendinggerelateerde psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) niet, en het psychisch welbevinden van veteranen (depressie en woede) wel afhankelijk is van uitzendinggerelateerde schaamtebeleving. De effecten zijn echter negatief. Verder zien we dat wanneer veteranen zich vaker schuldig voelen, zij minder vaak bezig zijn de herinnering aan ingrijpende uitzendervaringen te vermijden (symptoomcluster van PTSS). Als veteranen vaker schuld beleven, scoren zij echter hoger op depressieve klachten, hostiliteit en woede. Overlevingsschuld leidt bij veteranen van vredesmissies juist tot minder sterke depressieve klachten.

Deze bevindingen wijken grotendeels af van de literatuur en van bevindingen uit eerder empirisch onderzoek over het onderscheid tussen schuld en schaamte in de relatie met psychische klachten van onder andere oorlogsveteranen¹³. Uit deze studies blijkt dat schaamtegeneidheid positief correleert met de symptomen van PTSS en met onder meer angst, depressie en woede, en daarmee een risico vormt voor het blijven bestaan of voor de ontwikkeling van psychische klachten. Voor schuldgeneidheid vonden de onderzoekers geen of een negatieve relatie met PTSS en andere psychische klachten. In ieder geval werd gevonden dat schuldgeneidheid geen risico vormt voor het blijven bestaan of het ontwikkelen van PTSS en andere psychische klachten.

Het negatieve effect van overlevingsschuld op depressie en het ontbrekende effect van overlevingsschuld en overlevingschaamte op uitzendinggerelateerde psychische klachten (symptoomclusters van PTSS) en psychisch welbevinden die we in ons onderzoek vonden bewijst wel de niet-pathologische aard van overlevingsschuld, zoals Lifton sinds 1973 benadrukt¹⁴.

Conclusies

De uiteindelijke antwoorden op de onderzoeksvragen en de belangrijkste onderzoeksresultaten en conclusies bespraken we in hoofdstuk 5. Ook is in hoofdstuk 5 een discussie opgenomen over de wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke relevantie en over de sterke kanten en beperkingen van het onderzoek, en is een aanzet gegeven tot vervolgonderzoek.

Uit de aard van de schuldbeleving van veteranen van vredesmissies en de factoren die indirect (type missie en adequaatheid van de geweldsinstructies) en direct (machteloosheid, verantwoordelijkheid en specifieke uitzendervaringen) van invloed zijn op de mate van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte, kunnen we opmaken dat de schuldbeleving van veteranen enerzijds vooral te maken heeft met sterke verantwoordelijkheidsgevoelens voor het welzijn van anderen, en anderzijds met het gevoel tekort te schieten of met handen gebonden te zijn geweest. Naarmate veteranen in het uitzendgebied vaker getuige zijn geweest van ellende en geweld, rapporteren zij na afloop van de missie vaker last te hebben van schuld en schaamte, terwijl veteranen die juist vaker direct betrokken zijn geweest bij oorlogssituaties en gevechtshandelingen zich minder vaak schamen voor hun uitzendervaringen. Duidelijk is dat uitzendinggerelateerde schuld en schaamte te maken heeft met controleverlies, (ongewilde) passiviteit en machteloosheid. Dit raakt aan de ervaringen van veteranen die deelnamen aan UNPROFOR, en in het bijzonder van Dutchbat III bij en rondom de val van de enclave Srebrenica in juli 1995, die gekenmerkt werden door een spagaat van enerzijds persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoelens en plichtsgevoel en daarmee de behoefte de gewelddadigheden te stoppen en de burgerslachtoffers te beschermen en anderzijds een professionele bevoegdheid die het bieden van sommige vormen van hulp juist uitsloot.

Uit ons onderzoek blijkt dat Nederlandse veteranen van vredesmissies gewetensvolle mensen zijn en dat zij beschikken over een moreel geëngageerde beroepsattitude en over een groot vermogen tot morele evaluatie van hun besluiten en handelen in het uitzendgebied en tot morele zelfreflectie.

Als 25% van de veteranen – van zowel vredeshandhavende als vredesafdwingende missies – in bepaalde mate uitzendinggerelateerde schuld en schaamte beleven en schuldbeleving voornamelijk te maken heeft met ‘tekortschieten’ en ‘onbedoeld kwaad hebben gedaan’, dan is het zinvol een politieke en publieke discussie te voeren over de verhouding tussen de onpartijdige positie van de vredesmacht (inclusief mandaat en geweldsinstructies) en de verantwoordelijkheid van militairen die de missie moeten uitvoeren. We kunnen ons op basis van de bevindingen uit ons onderzoek immers beter voorstellen wat onder andere Dutchbat III-veteranen hebben moeten doormaken – en wat sommigen van hen nu nog steeds moeten doormaken – juist omdat zij zich zo verantwoordelijk voelen. Erkenning speelt hierbij een grote rol en kan hen helpen bij de verwerking van de uitzendervaringen. Erkenning herstelt immers beroepstrots.

Bronnen

¹ Lifton, 1973; Glover, 1984; Kubany, 1994; Kubany et al., 1997.

² Singer, 2004.

³ Wong et al., 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

⁴ LDP III Landmacht Vredesoperaties: 21.

⁵ Broesder, 2008.

⁶ Tangney & Dearing, 2002.

⁷ Kubany & Ralston, 2006.

⁸ Lewis, 1971.

⁹ Herman, 2002.

¹⁰ Kubany et al., 1997: The Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War-Zone Version (STRGS-WZ).

¹¹ Wong & Cook, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

¹² 'Internalized Shame Scale', Cook, 1989; 'Rosenberg self Esteem Scale', Rosenberg, 1965 en 'Test of Self-Conscious Affect', Tangney et al., 1989.

¹³ Waaronder Tangney & Dearing, 2002; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

¹⁴ Lifton, 1973; Lifton, 1987.